

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

**„Szep, majom, fekete ember,
matska kepeket mutat neki”:
a természethistória színtereinek textuális
és figurális konstrukciója
G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846¹**

Az a természethistória-tankönyvünk, amelyet írásomban elemeznék, több szempontból is határterületeket érint, illetve azok termékének tekinthető, csakúgy, mint a kutatás is, amelynek során néhány évvel ezelőtt rábukkantam a szegedi Somogyi Könyvtár régi gyűjteményében. Ez a kutatás az *etnográfia* – *kulturális antropológia* tudományának a magyarországi megszületésével foglalkozik, azzal a kérdéssel közelebbről, hogy milyen kommunikációs csatornákon keresztül, milyen interpretációkban és reprezentációkban milyen etnológiai ismeretek – tehát, a szó hagyományos értelmében véve, milyen, az Európán kívüli bennszülött, őslakos népekre vonatkozó

¹ Raff tankönyvének különböző aspektusairól mindeddig három előadást tartottam: a „The Iconography of Law and Order” című nemzetközi konferencián 2008. júniusában, Szegeden, az MTA I. Osztálya által a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából megrendezett „Szó és kép” című ünnepi ülésen 2009. novemberében, Budapesten, és „A vonal üzenete: a képi ábrázolás szerepe az olvasáskultúra fejlesztésében” című konferencián, 2010. novemberében, Szegeden. Ezeknek az előadásoknak a szövege nyomtatásban nem jelent meg; jelen tanulmány az első magyar nyelvű közleményem ebben a témában. Raff tankönyvének különböző fordításairól lásd hosszabb angol nyelvű tanulmányomat: Sz. Kristóf Ildikó: The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions, in Alison Adams – Philip Ford (ed.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Droz, Genève, 2011, 309–333. o.

ismeretek – jutottak el Magyarországra a kora újkor, újkor folyamában. Vizsgálataim elsősorban a nyugati félteke őslakos népeire vonatkoznak – ennek a kutatásnak egy bizonyos pontján jutottam el az itt bemutatandó tankönyvhöz.

Ez a munka egy átfogó, univerzális igényű természethistóriai tudásanyagot hordoz a 18. század végéről, illetve későbbi kiadásiban a 19. század első feléből. Jelentőségét – antropológiatörténeti, de szélesebb, diszciplínákon átívelő jelentőségét is – azok a sajtótörténeti és kommunikációs körülmények adják, amelyek közepette egy ilyen specifikus tudásanyag egyáltalán megjelenhetett Magyarországon. Nekünk tengerentúli gyarmataink nem voltak, voltak viszont egyrészt utazóink, és – utóbbiaknál is nagyobb számban – külföldi egyetemeket látogató diákjaink, másrészt pedig működött egy jelentős *fordítás-kultúránk*, idegen nyelvekből való fordításirodalmunk is. Utóbbi az 1790-es és 1840-es évek között igen érzékelhetően, karakterisztikusan jelen volt, és fontos hatásokat gyakorolt a hazai tudományosságra, műveltségre. Egyebek mellett számos olyan természethistóriai-termesztudományi munkát adaptáltunk ebben a korszakban, amelyek igazán figyelemre méltóak – és akkoriban teljesen korszerűnek számító – *etnográfiai-antropológiai* ismeretanyagot is közvetítettek hozzánk.²

E fordítások közül az egyik Raff György Keresztély *Természeti história gyermekek számára* című tankönyve, amelyet Magyarországon 1779 és 1846 között háromszor adtak ki, mégpedig három különböző helyen. Veszprémben Fábrián József fordításában (1779),

² A természethistória és az antropológia diskurzusának összefüggéseire, illetve e tudományok hatalmi-politikai áthallásaira Nyugat-Európa tekintetében többet felhívják a figyelmet, lásd Nicholas Jardine – James A. Secord – Emma C. Spary (ed.): *Cultures of Natural History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996; Jorge Cañizares-Esguerra: *Nature, Empire and Nation. Explorations of the History of Science in the Iberian World*. Stanford University Press, Stanford, California, 2006; Peter Mason: *Before Disenchantment. Images of Exotic Animals and Plants in the Early Modern World*. Reaktion, London, 2009.

Kassán Vajda Péter fordításában (1835 és 1837), és végül Pesten Táncsics Mihály sajátos fordítás-korszerűsítésében (1846).³

A mű eredetileg Georg Christian Raff *Naturgeschichte für Kinder* című munkája, ami először német nyelven jelent meg 1778-ban, Göttingenben. A szerzőről, Raffról elég keveset tudunk. 1748-ban született, a göttingeni liceum tanára volt, ahol a rektorhelyettesi tisztségig vitte; emellett magántanárként is tevékenykedett, geográfiai és történelmi tankönyvet is, és a *Naturgeschichte* első göttingeni kiadásának évében elhunyt.⁴

A *Naturgeschichte* igazán lenyűgöző karriert futott be Európában. Eddigi kutatásaim szerint a 18. és a 19. század fordulója körüli években legalább nyolc nyelvre lefordították. Nyugatról kelet felé haladva ezek a következők: *angol* (keletkezett egy közös londoni és edinburgh-i kiadás 1796-ban), *francia* (1786), *holland* (1798), *lett* egy (bécsi kiadású) *osztrák* (1785) adaptációja, ami nagyon is megkülönböztette magát a némettől, *magyar*, továbbá *dán* (1784), *orosz* (1785), és végül *szlávón-szerb* (1809). Nagyobb könyvtárainkban – Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, valamint Somogyi Könyvtár, Szeged – Raffnak legalább nyolc-kilenc különböző kiadása található meg: a magyar és a szlávón-szerb mellett több osztrák és német kiadás is fellelhető; az angol és a francia kiadásokat pedig 2009-ben volt alkalmam tanulmányozni az Egyesült Királyságban, Cambridge,

Edinburgh és Glasgow egyetemi könyvtáraiban.⁵ Mindezek mellett Raff természetstóriája a tengerentúltra, az Amerikai Egyesült Államokba is eljutott. Egy német bevándorlók alapította ohioi település, Canton egyik könyvlistája említi pl. 1832-ből, mint olyan tankönyvet, ami Clevelandból – oda pedig Európából – érkezett hozzájuk terjesztés céljára.⁶

A *Naturgeschichte* másik fontos vonása, hogy a szövegkorpusz végén tizenkét-tizenöt nagy, oldalmi méretű kép található. Ezek a képek – a különböző kiadások szerint vagy fekete-fehér, vagy színezett rézmetszetek, később acélmetszetek – a természet világának olyan korabeli ábrázolásai, amelyek a növényeket, az állatokat, az ásványokat és az embereket bizonyos *rend szerint*, bizonyos *csoportokba* sorolva, bizonyos *kategóriák* szerint elrendezve jelenítik meg.

Raff természetstóriája Magyarországon majdhogynem teljesen feledésbe merült. Egyes, a két világháború közötti tevékenykedő könytörténészek (pl. Drescher Pál) rövid említési és az Állami Könyvterjesztő Vállalat 1986-os – előszó nélküli, kommentálatlan – reprint kiadása kivételével gyakorlatilag nem találtam róla, illetve hozzá érdemleges szakirodalmat. Úgy tűnik, a leginkább abban a korszakban volt ismert, amikor tényleges gyakorlati használatban volt, vagyis tanítottak és tanultak belőle.⁷

Én magam mind ez idáig azt az aspektusát igyekeztem vizsgálni ennek a tankönyvnek, amit – Roger Chartier és a francia olvasás-

⁵ A felsorolásban csak az első kiadásokat említettem. A különböző fordításokról és a Magyarországon megtalálható kiadásokról bővebben lásd Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History*.

⁶ Robert E. Cazden: *The German Booktrade in Ohio Before 1848*, *Ohio History. The Scholarly Journal of The Ohio Historical Society*, 1998/84, 57–70. o. (különösen 69. o.).

⁷ Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek (1538–1875)*. Magyar Bibliophil Társaság, Budapest, 1934. Raff György *Természetstóriája Gyermeknek Számára. A Kor' Kívánatahoz Alkalmazva Kijavított Stancsis Mihály Harmadik, kiegészített kiadás*. Pesten, Emich Gusztáv sajtója. 1846. Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, é. n. (reprint)

³ A magyar fordításokról bővebben lásd Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History*.

⁴ Anke Te Heesen: *The World in a Box. The Story of an Eighteenth-Century Picture Encyclopedia*. Trans. by Ann M. Hentschel. Wallstein, Göttingen, 1997; University of Chicago Press, Chicago, 2002, 47, 75 és 78–79. o. Lásd még Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History*, 310. o. (4. sz. jegyzet, további irodalommal). Raff földrajzi munkájának ugyancsak keletkezett magyar fordítása, lásd *Geográfiaja a gyengebbek elméjéhez alkalmaztatott, és magyarul ki-adattott*. Ambro Ferentz, Vác, 1791.

történeti-interpretációrtörténeti vizsgálati módszer nyomán – úgy nevezhetünk, hogy *szándékolt üzenetek vagy bennfoglalt olvasatok*, illetve amit – Peter Burke, illetve Pierre Bourdieu megközelítése nyomán – úgy írhatunk körül, hogy *kulturális, társadalmi használatok*, illetve *gyakorlatok*. Ezeknek az üzeneteknek, olvasatoknak és használatoknak egy jó része mintegy *beltródiák/beltródott* az illető kiadvány szövegébe, szerkezeti és/vagy paratextuális vonásaiba, ábrázolásainak stílusába, kivitelezésébe, valamint a kiadás, a fordítás mindenkor társadalmi-kulturális mikroörülmenyeibe, feltételezve – ahogy az előbb említett kutatók feltételezik –, hogy a mindenkor szerzők és kiadók mindig sokban építettek a mindenkor olvasók lehetséges igényeire, *elvárásai horizontjára*.⁸

Egy ilyen pragmatikai szempontból tekintve, Raff tankönyvének textuális és figurális regisztere – szöveg és kép funkciója – alig különbözik egymástól. A két kommunikációs regiszter inkább egymást erősíti: mindkettő igen erőteljes didaktikai funkcióval rendelkezik, csak ezt más-más módon valósítja meg. Mindezeket túl pedig magában foglal olyan további kulturális gyakorlatokat és elképzeléseket is, amelyek első pillantásra, első olvasásra nem vagy nem feltétlenül tűnnek elő.

Arra nézve, hogy e két kommunikációs regiszter együttműködését, illetve működését a korszakban hogyan képzelték el, Raff tankönyvének a „Bevezetése”, „Előszava” és az egyes nagyobb részek, fejezetek felvezető előszavai bőséges instrukciókat tartalmaznak. Az a konkrét *„Methódus”* tehát, amely szerint a természettörténiát a 18. század végén, a 19. század első felében tanítani szándékozták, e tankönyv esetében igen jól megragadható. Az „Előszó” szerint a

⁸ Roger Chartier: Le monde comme représentation, *Annales E. S. C.* 1989/6, 1505–1520. o.; Uő: Texts, Printing, Readings. In Lynn Hunt (ed.): *The New Cultural History*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1989, 154–175. o.; Uő: Laborers and voyagers: From the Text to the Reader, *Diacritics* 1992/22, 2, 49–61. o. Peter Burke – R. Po-chia Hsia (ed.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

könyvet „akár 5, akár 10, akár több esztendő” gyermekek oktatására szánták, mégpedig *egyszerre*, egyazon időben történő oktatására, vagyis azzal számoltak, hogy különböző korcsoportok, különböző képességű és különböző (írni-olvasni) tudású gyermekek fognak majd egyszerre tanulni belőle. Ez olyan sajátossága volt ennek a műnek, amely, mint megállapíthattam, mit sem változott egyik fordítástól a másikig, illetve a 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő időben.⁹

Raff tankönyve az egyik legszéleskörűbben elterjedt – mégpedig *Európa-szerre* legszéleskörűbben elterjedt – oktató, népszerűsítő eszköze volt annak a természettörténi szemléletnek, amely a világ rendjét immár Carl von Linné és Johann Friedrich Blumenbach újabb klasszifikációi alapján jelentette meg. Az ásványvilágtól a növényvilágon át az ún. „szoptató állatokig” Linné és az ő *Syste-ma naturae* című munkájának valamelyik kiadására épített (1735-től kezdődően ebből akadt jó néhány, de Raff nem nevezte meg, hogy konkrétan melyiket használta), a „szoptató állatokra” vonatkozó részt viszont Blumenbach göttingeni professzor valamelyik – „modernebbnek” mondott – *Naturgeschichtéjéből* merítette (pontos referenciát azonban erre sem adott). Az emberre vonatkozó résznek a filológiája, ha lehet, még talányosabb: számos jegye Linné utal (így pl. az ún. „vadembernek” vagy „erdei embernek” a megjelenítése stb), a fő kategóriái azonban (pl. az emberiség *öt* nagy „népre” való osztása) inkább Blumenbachot idézik (*De generis humani varietate nativa*, 1776).¹⁰

⁹ Sz. Kristóf: The Uses of Natural History, 312. o.

¹⁰ Úgy tűnik, Raff nem teljesen, nem szóról szóra vette át – ha átvette egyáltalán – Blumenbachnak az emberi rasszokról kidolgozott rendszerét. Az *Emberrel* szülő fejezet európai, észak- (vagy kontinentális) ázsiai, keletázsiai (vagy szigeteken élő), afrikai, és amerikai népeket különböztet meg – amely felosztás fő vonalában mégis megfelelően látszik a Blumenbach klasszifikációnak (kaukázusi, ázsiai, maláj, afrikai, amerikai rasszok). Lásd Lisbet Koerner: *Linnaeus: Nature and Nation*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1999; Johann F. Blumenbach:

Raff tankönyvének minden adottsága megvolt tehát ahhoz, hogy Linné és Blumenbach rendszerének a struktúráját, felépítését, illetve kisebb-nagyobb egységeit, alkotóelemeit – és az egyes egységek vizuális, figurális megjelenítését – mintegy *bevéesse* a tanuló képzeletvilágába. Vagyis a felvilágosodás és romantika kori európai kisdíákság *tömegének* a képzeletvilágába, Londontól és Edinburgh-tól Párizson, Göttingen és Koppenhágán keresztül Veszprémig, Kasáig és Szentpétervárig. Természetesen nem állítom, hogy ez minden esetben meg is történt, vagy hogy egyformán történt meg, de hogy potenciálisan *megtörténhetett*, hogy jó esély volt rá, azt azért úgy vélem, feltételezhetjük.

Raff tankönyvének a képeivel gyakorlatilag *ugyanaz a vizuális, figurális anyag* terítette be Európa jó részét az 1790-es évektől az 1840-es évekig; s ebből a természethistóriai-természettudományos vizuális kultúrából Magyarország is részesült. Kutatásaim szerint ez a képanyag nem, illetve csak nagyon minimálisan változott fordításról fordításra – sokkal kevésbé módosult, mint maga a szöveg –, sem a táblák sorrendje, sem a képek belső elrendezése, sem egyenkénti kivitelezése-megjelenítése nemigen változott. Hogy ez technikailag hogyan volt lehetséges, annak több útja-módja is volt: az egyes nyomdák vagy átvették a dűcöket, mintákat magukat, vagy igyekeztek nagyon pontosan, az előzményeket hűen követve újrajzoltatni és újrametszetni azokat.

A szöveg szerkezetével, felépítésével – vagyis Linné és Blumenbach klasszifikációival, kategóriáival – összevetve, a képanyag azonban jóval többet adott, valami mást is közvetített, mint a textuális regiszter: néhány további olvasattal, üzenettel mintegy *megfejtette* a

két természettudós száraz, definíciókra és latin terminusok tucatjaira épülő rendszerét. Ezen olvasatok közül egyesekre röviden maga a szöveg is utalt – ezek voltak Raff saját didaktikai-pedagógiai újításai –, mások viszont attól függetlenül voltak. Ez utóbbi olvasatoknál a vizuális, figurális regiszter mintegy *elcsúszni* látszik a textuálistól: túllépi, más elvek szerint újrafogalmazva meghaladja az utóbbit.

A Linné és Blumenbach által is definiált, körülírt és megkülönböztetett növények, állatok és emberek „országai” mellett, azok egyes elemeinek a segítségével Raff bizonyos további csoportosításokat, *jeleneteket és/vagy színtereket* is létrehozott, amelyek főként az illusztrációkon jelentek meg, de helyenként a szöveg is utalt rájuk: mikor melyikhez kell a tanítónak folyamodnia, mikor melyik melyik után következzon, stb.

Ezek a sajátos jelenetek vagy színterek – értelmezésem szerint – egy *elképzelt lineáris útvonal* mentén helyezkednek el. Ez az útvonal különböző „vidékeket” vagy „világokat” szel át, amelyek mintegy koncentrikus körökbe rendezve veszik körül a kiindulópontot: az Olvasó/Tanuló kisdiák ugyancsak elképzelt Házát. A „Kis Utazó” – ahogyan Raff a Tanulót nevezi – először a *közeli, jól ismert, ottbónos világon* halad keresztül: ilyen a *Kert* (III. Tábla), az *Udvar* (IX. Tábla), a *Szántóföld* (VI. Tábla), a *Rét/Mező* (VI. Tábla), a *Legelő* (V. Tábla) és a *Tő* (V. Tábla); majd eléri a *távolabbi, kevésbé ismert vagy ismeretlen, vad vidékeket*: ilyen az *Erdő* (VII. Tábla), ilyen *Európa keleti vidéke*, valamint az „*Észak*” (VIII, IX és XI. Tábla), majd ilyen a *Tenger* (ez is valahol a messzi északon található az ábrázolás alapján) (XI. Tábla), s végül ilyenek a *más kontinensek* (Ázsia, Afrika és Amerika) (I, II, X és XIV. Táblák).¹¹

¹¹ A képtáblák számozását az első magyar kiadás alapján adom meg, lásd Raff György Keresztély: *Természeti Historia à Gyermeknek. Mellvet... magyarul kiadott, és kinyomtatottat Fábrián József Számmer Mihály, Veszprém, 1799.*

The Anthropological Treatises of Johann Friedrich Blumenbach. Adamant Media Corporation, Elibron Classics Replica Edition, 2005. Lásd még Gurka Dezső: Kant és Forster rasszvitájának göttingeni vonatkozásai, in uő (szerk.): *Göttingen dímenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Gondolat, Budapest, 2010, 101–115. o. és Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History.* 312–313. o.

Ami tehát kibontakozik a képek és a szöveg közötti relációkból, utalásokból, az nem más, mint egy *topográfiai-földrajzi olvasat*: egy elképzelt, *Nyugat-Európa-centrikus képzeletbeli geográfia*.

Ha ugyanabban a sorrendben nézzük a képeket, ahogyan be- számozták és a tankönyv végére kötötték őket, akkor is egy hasonló olvasat lehetősége merül fel. Nem más kerül a szemünk elé, mint egy *szinte teljes világföldrajz*, a maga leegyszerűsített-sematizált-sztereotipizált színtereivel. Egy világföldrajz, amely jellegzetes vizuális-figurális közhelyeket alkalmazva bemutatja a kisdíakoknak az egyes kontinenseket, illetve azok bizonyos részeit: Ázsiából Kínát és (nagyjából) a Kelet-Indiai szigeteket (teatermesztés és nyers gyümölcsök gyűjtése, fogyasztása, I. Tábla), Amerikából Közép- és Észak-Amerikát (cukornádatermesztés és az óslakos indiánok egyszerű életformája – halászat, II. Tábla), majd megmutatja a szorgoskodó-iparkodó Nyugat-Európát (selyemhernyó-tenyésztés, III. Tábla), a vidáman semmittevő Kelet-Európát (medvetáncoltató lengyelek, VIII. Tábla), majd megmutatja az igen zord, ám egyes egyszerű, „mértékartó” népek számára mégis lakható Északot (lapok és a réntartás, IX. Tábla), végül pedig a kezdetlegesen ábrázolt Afrikát (félmertelen fekete emberke a teve nyakán, szinte teljesen meztelen, kunyhóalakú népek, hottentották, X. és XIV. Táblák). Összességében azt láthatjuk tehát, hogy Raff képei egy-egy kontinensről egy „fejlettebb”, illetve egy „fejletlenebb” társadalmat mutatnak a tanulóknak, pontosabban *ilyeneként* konstruálnak-esszencializálnak egyes helyi társadalmakat.¹² (Lásd képek.)

A figurális regiszter nyújtotta többlettartalommal együtt Raff természetstória tankönyve legalább három nagyobb specifikus *üzenetet* vagy *szándékolt olvasatot* foglalt magában.

Mindenekelőtt azt, hogy a természet – és a társadalom – megismerésének a folyamatát a korszak német/nyugat-európai kultú-

¹² Az egyes ábrázolások részletesebb értelmezéséhez lásd Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History*, 313–323. o.

rája kifejezetten *utazásként*, egyfajta *empirikus felfedezőütként* fogta fel, és a tankönyvben megkonstruált színterekkel való találkozásra készítette fel a tanulókat. Raff és kiadói szemmel láthatólag jól ismerték és tudatosan alkalmazták a felfedezőút koncepcióját úgy is, mint kognitív-pedagógiai technikát – és a *Naturgeschichte* fordításával, képanyagával együtt mindez mihozzánk, Magyarországra is eljutott.¹³

Másodsorban azt, hogy a természetstória megismerés színtereinek a meglátogatását azért leginkább csak a *férfitársadalom* tevékenységi körébe, a „férfiak világába” tartozónak tekintették. Raff tanítója következetesen *kisfiúnak* tekintti és szólítja a tanulót, amit az egyes fordítások rendre így is adnak vissza: „mein Sohn, „kleiner Mann”, „mon fils”, „édes Fiam”, „Fiatskám” stb. Ennek megfelelően a képeken is túlnyomó többségében *férfialakokkal* találkozhatott az olvasó.¹⁴

Harmadsorban pedig azt – és ez az üzenet legalább olyan lényeges, átfogó és mélyreható volt, mint a felfedezőút koncepciója –, hogy a világ különböző társadalmait a korszakban egy *elképzelt fejlődési sorrend*, egy *progresszista hierarchia* jegyében interpretálták és jelenítették meg. Ez a teória Rafftól függetlenül létezett; része, alapja volt a felvilágosodás univerzális történelemszemléletének, de

¹³ Az utazás, felfedezőút – mint kulturális gyakorlat és metafora – korabeli nyugat-európai történetéhez lásd pl. P. J. Marshall – Glyndwr Williams: *The Great Map of Mankind. British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent & Sons, London, Melbourne and Toronto, 1982; Tim Fulford, Debbie Lee – Peter J. Kitson: *Literature, Science and Exploration in the Romantic Era. Bodies of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004; Jas Elsner – Joan-Pau Rubiés: *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel*, Reaktion, London, 1999.

¹⁴ Annak ellenére, hogy a második és a harmadik magyar fordítás egy helyen élt a „kis barátid és barátmeid” fordulattal, a tankönyvet összességében és mindvégig férfi olvasóknak szánták. Lásd Raff György: *Természet História Gyermeknek számára*. Második magyaráttás. Werfer Károly, Kassa, 1835, 15. o. és Uő: *Természet História Gyermeknek számára*. Harmadik, javított kiadás. Kijavította Stancsics Mihál. Emich Gusztáv, Pest, 1846, 3. o.

Raff tankönyve maga is hathatósan közreműködött a terjesztésében, népszerűsítésében. Ha szemügyre vesszük a tankönyv világládjai ábrázolásainak az egészét, az egyes jelenetek, színterek megjelenítésében alkalmazott képi sztereotípiák és közhelyek jól érzékelhetően kirajzolnak egy egymást követő társadalmi fejlődési stádiumokból álló láncolatot, egyfajta lineáris társadalmi formáció-elképzelést. E szerint a fejlődés útja az egyszerű, gyűjtögető társadalmaktól (a félmeztelen, gyümölcsöző kelet-indiaiktól, vagy más egyszerű halászó-vadászó társadalmaktól, amilyenek az amerikai indiánok, az afrikai hottentották vagy az északi lappok) az ún. félcivilizált stádium felé vezet (ez utóbbit reprezentálná Kína ábrázolása, amelyre a 19. századi kiadásokban diszes pagodákat rajzoltak, és gazdagon kidíszítették a teaszédó alak ruházatát, köntösét is); míg a végpont – Kelet-Európa „fejletlenebb”, természet- és állatvilág-közelibb társadalmain keresztül – a szorgos, iparos „nyugat-európai” civilizáció lenne (selyemhernyó-tenyésztésével, bálnavadászatával, cukortermeletével, „szabályos” formájú házaival, hajóival és fegyvereivel egyaránt).

Hogy ez a koncepció Raffnál konkrétan kitől, kiktől származik, arra a szöveg – a már említetteken túl – nem kínál információt. Én magam úgy vélem, hogy egy meglehetősen *leggyyszerűsített, vulgarizált – kisdíjakok számára fogyaszthatóvá tett* – változatát propagálja a korszak nagy progresszista teóriáinak.¹⁵

¹⁵ Marvin Harris igen alapos, klasszikus áttekintése szerint Vicótól Turgot-ig, Montesquieu-tól és Condorcet-től Fergusonig és Robertsonig számos felvilágosodás-kori gondolkodó járult hozzá a nyugat-európai antropológia korai történetének ezen progresszista vonulatához, lásd Marvin Harris: *The Rise of Anthropological Theory*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1968, 27–35. o. Lásd még Paul B. Wood: *The Science of Man*, in *Cultures of Natural History*, 197–210. o. és Alan Barnard: *History and Theory in Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge, New York etc, 2000, 17–26. o., valamint a Raff kora beli német (göttingeni) vonulathoz lásd Gurka: Kant és Forster rasszvitájának göttingeni vonatkozásai.

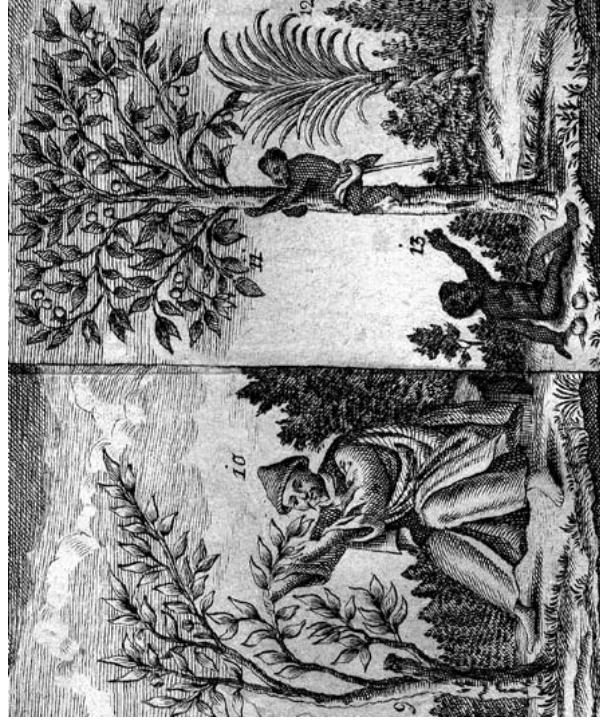
Végezetül szeretném röviden érinteni az *időbeli változás* kérdését. Ha a természethistóriai színterek megjelenítésének a sorrendje, elrendezése, alapstruktúrája nem változott is Raff különböző kiadásában a 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő időszakban, bizonyos belső átalakulások, módosulások azért történtek – s ez éppen a magyar kiadásokon volt a legjobban tetten érhető. 1799 és 1846 között a magyar Raff-ábrázolások kifejezetten *romantizálódtak*, kiszíneződtek, gyakran mintegy szét-túlburjánzottak, megtektek újabb és újabb apró részletekkel, díszítő- és figurális elemekkel, s olykor egyes ábrázolások is jócskán átalakultak.¹⁶ Mindez arra a roppant fontos folyamatra hívja fel a figyelmet, amelynek a jegyében minden egyes fordító, befogadó kultúra mindig *aktualizálta, honosította, domesztikálta* is Raff tankönyvét. A szövegek és képek,

¹⁶ A legnagyobb meglepetést a *Naturgeschichte* címlapja okozta. Míg az 1799. évi veszpremi kiadás címlapja egyszerű, kép nélküli, majdhogynem dísztelen, késő-klasszicista felfogású nyitólap, az 1835-ös és 1837-es kassai kiadás már másmilyen, egy fára felhúzott óriáskigyó megnyűzását ábrázoló címlappal jelent meg, az 1846-os pesti pedig egy ez utóbbiakra épülő, de még tovább díszített ábrázolással. Ugyanakkor a tankönyv szövegébe is bekerült egy új passzus, a *Boa constrictor* leírásával, s azzal az információval, hogy az óriáskigyót egy Stedman nevű angol ejtette el valahol „Surinám-ban, Indiában.” Natalie Zemon Davis-nek köszönhetem azt az útmutatást, amelynek a nyomán megállapíthattam – majd különböző angoliai és skóciai könyvtárakban ellenőrizhettem is –, hogy a kép eredetije valóban egy John Gabriel Stedman nevű, félig skót-félig holland katona surinam-i (dél-amerikai) naplójából származik, amelyet először 1796-ben London-ban adtak ki (*Narrative of a Five Years Expedition against the Revolted Negroes of Surinam* címmel). Ezt a diszes kiállítású naplót akkor és ott – többek között – William Blake metszeteivel illusztrálták, és, mint kiderült, Raff óriáskigyós címlapja ezeknek a képeknek az egyikén alapul: az ún. *Aboma-kigyó* elejtését és megnyűzását ábrázoló metszetre megy vissza. Nyomdászaink, rajzolóink kezén azonban az eredeti Blake meglehetősen átalakult, 1835-re, majd 1846-ra különösen: romantizálódott, kiszínesedett, szinte felpezsgett az újfajta használat során. Megtelt egy csomó apró részlettel (trópusi virágok, majmok, lajhár a fán, ágyékkövek, turbánok, Stedman szembefordítása, az eredeti katonai uniformis biedermeier vadászöltözetre való cserélése, stb). Minderről bővebben lásd Sz. Kristóf: *The Uses of Natural History*, 329–332. o. (a metszetek reprodukcióival).

a jelenetek és színterek effajta kulturális honosítását egy következő tanulmányban kívánom majd fókuszba állítani.

Végezetül arra szeretnék rámutatni, hogy Raff tankönyvének természetrajzi-geográfiai illusztrációi és a hozzá hasonló népszerűsítő világföldrajzi ábrázolások nemcsak a tudás, a megismerés színtereit konstruálták meg a korszak tanuló/olvasói számára, hanem az általuk sugallt hatalmi-történeti-filozófiai elképzelések révén hozzájárul(hat)tak képzletviláguk „kolonializálásához” is. Úgy tűnik, a kolonialista vagy *koloniális jellegű* reprezentációk megjelenéséhez, elterjedéséhez nem volt szükség valóban meglévő, Európán kívüli gyarmatokra a befogadó közegben. Az effajta reprezentációkra adott konkrét válaszok, a *helyi interpretációk* kérdése azonban – különösen Magyarország esetében – még igen alapos kutatásokat igényel.¹⁷

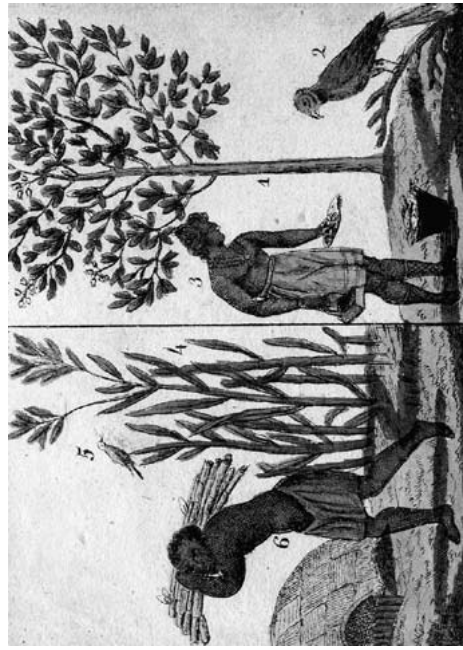
¹⁷ A képzlet kolonizálásának/kolonializálásának a folyamatát a volt gyarmattartó országokban számos történeti és recens antropológiai elemzés vizsgálja. Hadd említssem itt csak azt a hármat, amelyek módszertani szempontból a legtanulságosabbnak bizonyultak számomra gyarmatokkal nem rendelkező országok vizsgálathoz is, lásd Serge Gruznicki: *La colonisation de l'imaginaire. Sociétés indigènes et occidentalisation dans le Mexique espagnol. XVI–XVIIIe siècle*. Gallimard, Paris, 1988; Nicholas Thomas: *Colonialism's Culture: Anthropology, Travel and Government*. Polity Press, Cambridge, 1994; Elsner és Rubiés: *Voyages and Visions*.

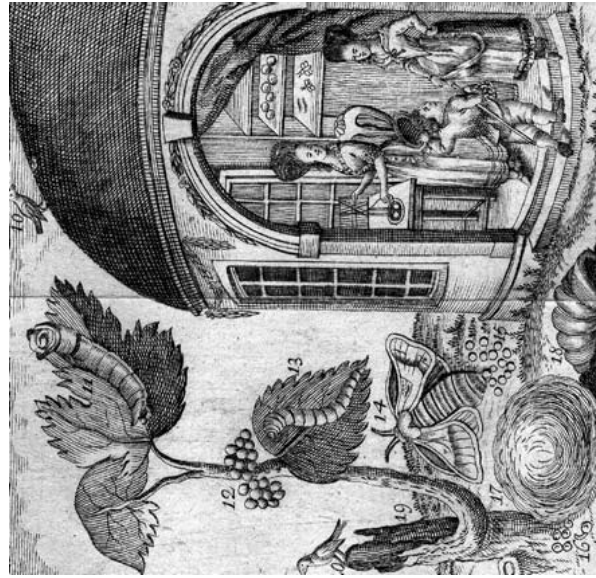
1. „Ázsia” (Kína és Délkelet Ázsia).

2. „Amerika” (Észak- és Közép-Amerika (afrikai rabszolga)).

3. „Amerika” (Közép- és Észak-Amerika
(afrikai rabszolga, indián nő).

4. „Nyugat-Európa” (selyemberrényőtenyésztés).

5. „Kelet-Európa” (lengyelek).

6. „Észak-Európa” (lappok).

7. „Afrika”.

A képek forrása

1. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. I. Tábla (részlet).*
2. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. II. Tábla (részlet).*
3. Raff György Keresztély, *Természet Historiá Gyermekek' Számára. Raff György Keresztély, Göttingai Oktató' Eredeti Kiadása Után Készült Második Magyarítás.* Kassán. Nyomtatta 's kiadta Werfer Károly, cs. kir. priv. könyvnyomtató. 1837. II. Tábla (részlet).
4. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. III. Tábla (részlet).*
5. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. VIII. Tábla (részlet).*
6. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. IX. Tábla (részlet).*
7. Raff György Keresztély, *Természeti Historia a' Gyermekneknek. Mellyet...magyarul kiadott, és könyvnyomtatott Fábrián József. Számmer Mihály: Veszprém, 1799. X. Tábla (részlet).*

A képek reprodukcióját minden esetben az Országos Széchényi Könyvtár Reprográfiai Osztálya végezte.

CSORBA F. LÁSZLÓ

Korai evolucionizmus

Modern előzmények: Leibniz monaszai

Az evolutio (latinul kitekerés, kibontás) eredetileg a papirusztekercsek kigöngyölését, tehát valami már korábban meglévő megnyilvánulását, láthatóvá tételét jelentette. Ebben az értelemben voltak „evolucionisták” azok a 17–18. századi természetkutatók és filozófusok, akik az ősnemzés elméletét logikailag tagadva, illetve kísérletileg cáfolva¹ az „eleve megformáltság” (preformáció) tanát hirdették. Kiemelkedő képviselőjük volt a filozófus-matematikus Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716).

Az újabb kori tudósok kutatásai megtanítottak bennünket arra – és ezzel az ész is egyetért –, hogy azok az élőlények, melyeknek szervezetit ismerjük, vagyis a növények és az állatok, nem a rothadásból vagy valamilyen károsból származnak, amint a régiék hitték, hanem előre formált magvakból, következőképpen előttük létező élőlények átalakulásából. A nagy állatok magvaiban kis állatok vannak, amelyek a fogamzás által új külsőt öltenek, amelyet átba-

¹ Az ősnemzés tan cáfolatáról lásd Benedek István: *A tudás útja.* Gondolat, Budapest, 1985, 197–203. o.